

FILOZOFOVÉ – Jejich křižovatky v českých zemích¹

Zdeněk NOVOTNÝ

Abstrakt: Článek je věnován „křižovatkám“ filozofického myšlení, a to především ve vztahu k českým zemím od středověku po současnost.

Klíčová slova: Filozofie, křižovatky, filozofové, české země, středověk, nověk, současnost

Dvacáté století zaznamenalo s množstvím filosofů, filosofií a filozofických směrů dva základní, značně odlišné proudy: antropologický a scientistický. Třebaže tato označení vznikla až v této nedávné době, samy rozdílně zaměřené filosofie existovaly vlastně odjakživa. Vzpomeňme už řeckou přírodovědně zaměřenou filosofii mílétské školy a naproti tomu sofisticko-sókratovský obrat k záležitostem člověka.

Filosofie spjatá s otázkami poznávání, vzdělávání a vědy se mohla ovšem rozvíjet vždy jen za určité situace – v podmínkách tolerance a v poměrech příznivých pro svobodné bádání. A zdá se, že v historii českých zemí a letopisech větších měst – středisek vzdělanosti – lze najít až pozoruhodně mnoho případů, kdy tomu tak bylo. To se pokusíme ukázat dále. Významná česká filosofka Albína Drátvová (1882–1969), vzdělaná filosoficky a matematicky, k tomu říká: *„Česká mysl je zároveň hloubavá i praktická. Její hloubavostí si vysvětlujeme, že mezi Čechy se vyskytovali náboženští reformátoři i že národ český dovedl za nimi jít. Praktičnost české mysli lze spatřovat v tom, že Češi si oblibují filozofické*

směry, mající spíše ráz vědecký, jako byl empirismus a pozitivismus, daleko méně spiritualismus nebo jiné metafysické a mlhavé směry, bez praktického zaměření.“ (Dratvová, 1947, s. 191)

Mluvíme-li pak o křižovatkách vědeckého myšlení, jež dříve filosofie představovala v jistém protikladu k teologii, je toto označení zcela na místě, protože vzdělanci i jejich teorie skutečně křižovali Evropou, setkávali se a myšlenkově střetávali nejprve na katedrálních školách, později pak univerzitách tehdejších významných měst.

První takovou křižovatkou v českých zemích a ve střední Evropě vůbec byla Praha. Už v 70. letech 13. století byla pražská katedrální škola natolik známá, že vedle domácích studentů na ni přicházeli i zahraniční a jako učitelé zde působili čeští mistři. Král Václav II. tehdy usiloval o zřízení univerzity po pařížském vzoru. Příznivé podmínky, které pražská univerzita měla po svém založení roku 1348, jí umožnily plně se srovnávat s univerzitami v Paříži a Oxfordu. Ze všech tehdy studovaných oborů byl největší důraz kladen na logiku, geometrii, astronomii, Aristotelovu přírodní a praktickou filosofii (daleko méně už na jeho metafyziku a nauku o bohu). Uznávanou autoritou byl tzv. Komentátor (Averroes, 1126–1198), arabský překladatel Aristotela do latiny, a šířil se i nominalismus v podobě filosofie Johna Buridana (1299–1358), žáka Williama Occama (asi 1285 – asi 1348), který pro filosofii připravil samostatnou, na teologii nezávislou cestu. Čeští učenci nebyli jen šířiteli a komentátory slavnějších myslitelů, ale samostatně rozpracovávali problémy a kladli přímo revolučně nové otázky, vznášeli např. pochybnosti o tom, zda je Země skutečně středem vesmíru a zda je nehybná. Ještě po sto letech z nich v Krakově vycházel mladý Mikuláš Kopernik (1473–1543). Krátce po založení pražské univerzity na ní vystupují i kritikové tehdejší církve Konrad Waldhauser (asi 1326–1369) a Jan Milíč z Kroměříže (po roce 1320–1374). Z pařížské Sorbonny, jejímž byl i rektorem, se vrací Vojtěch Raňkův z Ježova (asi 1320–1388), dle Tomáše Štítného *„mistr hrozného rozumu a odivné paměti“* (Kol. aut., 1981, p. 27, 29), který tam získal dvojí mistrovství a později také nejvyšší titul – doktorát teologie. V opozici k církvi a teologii hlásá potřebu vzdělanosti a racionality. Zvláště pozoruhodná je jeho definice vědy: *„Věda je totiž jisté poznání toho, co je pravdivé, dokázané a nutné,*

přičemž toto poznání je získáno z nutných vět, jež byly předem přijaty jako zřejmé nebo dodatečně připojeny jako výsledky sylogistického postupu.“

Další významní myslitelé českého středověku – Jan Milíč z Kroměříže (po roce 1320–1374), Jenek Václavův z Prahy (uváděný po roce 1366, umírá okolo roku 1400)), Tomáš Štítný ze Štítného (asi 1335–asi 1405), Matěj z Janova (asi 1350–1394), Stanislav ze Znojma (po roce 1350–1414), Jeroným Pražský (asi 1379–1416), Jan Hus (asi 1371–1415) – jsou spjati s úsilím o náboženskou a společenskou reformu, i když v případě Stanislava ze Znojma a Jana Husa lze zaznamenat i výrazné čistě filosofické a vědecké aktivity.

Po roce 1600 působil v Praze nejméně pět let slavný astronom a matematik Jan Kepler (1571–1630). Navázal tam na svého předchůdce Tycho de Brahe (1546–1601) a potvrdil heliocentrickou teorii Mikuláše Kopernika. Filosoficky vyšel z Platóna a z přesvědčení, že obraz světa lze postihnout geometricky. Pomocí výpočtů dokázal, že planety obíhají kolem Slunce po eliptických (nikoli kruhových) drahách. Vytvořil základ pro teorii gravitace a novověkou mechanistickou fyziku absolutního prostoru a času Izák Newton (1643–1727).

Největší postavou českého humanismu byl Jan Ámos Komenský (1592–1670), který po studiích v Přerově, Herbornu and Heidelbergu působil jako učitel v moravském městě Fulneku. Jeho pedagogické dílo je světově známé. Jako filosof měl však Komenský ambice ještě větší: usiloval o svolání celosvětového koncilu, který měl prostřednictvím programu všeobecné výchovy, reformy věd a náboženství, spolu s vytvořením univerzálního jazyka vést k nastolení a zaručení věčného míru a spolupráce mezi lidmi. Filosofickým základem těchto snah bylo Komenského hluboké přesvědčení o nevyčerpatelných možnostech a síle poznání, vědy a vzdělávání. Vinou protireformační politiky Habsburků se Komenského učení vrátilo do českých zemí a dostalo do českých univerzitních měst až se vznikem samostatného Československa, když ve své době mohl Komenský rozvíjet a šířit své myšlenky v polském Lešně, Londýně, Sedmíhradsku, Amsterdamu atd.

Nejvýznamnější myslitelskou osobností českého osvícenství byl Josef Dobrovský (1753–1829), který působil téměř celý život jako soukromý

učitel v šlechtické rodině, ale v letech 1787–1791 také jako vicerektor a později rektor státního generálního semináře pro výchovu kněží v Olomouci – Hradisku. Jeho vědecké aktivity, zejména v oblasti filologie, vycházejí filosoficky z pozic osvícenského pozitivismu. Dobrovský má sympatie pro Kanta, ale ne už pro metafyzické spekulace pokantovských německých filosofů. Nekompromisně hlásá primát vědy, racionality, objektivitu a pravdy před autoritou či jakýmkoli zájmem, včetně vlasteneckého. Silně kriticky se stavěl proti všem obecně přijímaným legendám a tradicím, a to i za cenu osobního rizika a nepochopení vlastními žáky.

S hlavním městem českých zemí Prahou a její univerzitou jsou spjaty osudy filosofa, matematika a logika Bernarda Bolzana (1781–1848). Proti subjektivismu a psychologismu vystupuje svým pojetím tzv. „vět o sobě“ nebo „pravd o sobě“, tj. vědeckých, zejména logických a matematických daností či tvrzení, které platí bez ohledu na to, zda je někdo myslí, vysloví či uzná. Mezi myslícím a poznávajícím subjektem a tzv. vnějším světem se takto nachází oblast vědeckého poznání, jakýsi autonomní svět objektivního vědění. Bolzano tím jasně anticipuje Popperovo pojetí. Solidního filosofického vzdělání se dostalo i dalším významným osobnostem českého osvícenství – Josefa Jungmanna (1773–1847) a Františka Palackého (1798–1876), avšak první z nich zaměřil svou pozornost na jazykovědu a druhý se pak po zanechání vědeckých aktivit v oblasti estetiky cele věnuje historii.

Četba a studium filosofie změnily životní dráhu, kterou Jan Evangelista Purkyně (1787–1869) zahájil coby příslušník a učitel piaristického řádu. Jako přírodovědec a lékař se proslavil objevem buňky a dalšími úspěchy v oblasti buněčné teorie, mikroskopické anatomie a embryologie. Obdivoval ho Goethe, byla mu nabídnuta profesura v Berlíně, působil ve Vratislavi, později v Praze. Předtím však vystudoval filosofickou a lékařskou fakultu pražské univerzity, přičemž vycházel z filosofického přesvědčení o povinnostech a poslání skutečného učenice a ze své naturfilosofie, která zdůrazňovala dynamickou jednotu ducha a hmoty v poznávání a pochopení organických dějů.

Následují další čeští filosofové a myslitelé: Vincenc Zahradník (1790–1836), působil krátce jako profesor v Litoměřicích, byl ovlivněn

britským empirismem a Kantovým kriticismem. František Matouš Klácel (1808–1882), hegelovec z České Třebové, studoval v Litomyšli a Olomouci, působil v Brně a Praze, cestoval do Lipska a nakonec se usadil v USA, kde zemřel. Ignác Jan Hanuš (1812–1861), šířitel Hegelovy dialektické metody, studoval na pražské univerzitě, působil jako profesor filosofie na univerzitách ve Lvově., pak v Olomouci a nakonec v Praze. Karel Havlíček Borovský (1821–1856) po gymnaziálních studiích v Německém (Havlíčkově) Brodě studoval filosofii a teologii v Praze, ale pro své smýšlení byl vyloučen z kněžského semináře a rok pak působil jako vychovatel v Moskvě. Po vystřídání několika redaktorských míst v Praze byl násilně převezen do tyrolského Brixenu a krátce po návratu zemřel. Augustin Smetana (1814–1851), původně kněz, šířitel německé, zvláště Hegelovy filosofie, působil jako profesor na univerzitě v Praze a šel ve svých radikálních názorech tak daleko, že v roce 1848 stanul se svými studenty na pražských barikádách a byl pak exkomunikován z církve.

Všechny čtyři zmíněné osobnosti nějakým způsobem skrze filosofii zasáhly do některé oblasti vědy, zajímavá je například Havlíčkova myšlenka: *„Věda každá (filosofii vyjímajíc, která ale opravdu mezi vědy nenáleží, což zde dokazovati obšírně by bylo ...) sama v sobě jistými pevnými, dobře určenými hranicemi obmezena, a proto jasná a patrná jest ...“* (Kol. aut., 1981, s. 528).

Filosof Josef Durdík (1837–1902), stoupenec herbartismu, ač původně studoval matematiku a fyziku, stal se později jako profesor filosofie v Praze známým především na poli estetiky, podobně jako Miroslav Tyrš (1832–1884), profesor dějin umění na pražské univerzitě, ovlivněný anglickým evolucionismem a blízký Nietzsche.

Pozitivismus – jako už výrazně scientistická filosofie – představovaný v neněmecké západní Evropě jmény August Comte, John Stuart Mill, Herbert Spencer, se v českých zemích rozvíjí jako opozice k dosavadnímu vládnoucímu metafyzickému myšlení poněkud opožděně a pomalu, teprve koncem 19. století. Výslovně se k němu hlásí až František Krejčí (1858–1934), profesor Karlovy univerzity. Usiluje o důslednou vědeckost, staví na empirii a vylučuje z filosofie jakékoli transcendentno coby oblast nepoznatelnou, svádějící k metafyzice. Krejčí přirovnává

transcendentno k sisyfovskému balvanu, který je třeba nechat ležet, a uplatňuje toto své pojetí i v otázkách psychologických a etických.

Stoupenci F. Krejčího byli František Čáda (1855–1918), jenž jako profesor Karlovy univerzity proslul v oblasti pedagogiky dítěte a speciální pedagogiky, dále František Drtina (1861–1925), rovněž profesor pražské univerzity, který se uplatnil hlavně jako teoretik pedagogiky a školský reformátor, a Josef Král (1882–1978), působící nejprve jako docent filosofie v Praze a pak jako profesor filosofie a sociologie v Bratislavě. Po návratu na Karlovu univerzitu se angažoval převážně jako sociolog.

Vývojová linie českého pozitivismu vrcholí ve filosofii Josefa Tvrdeho (1877–1942), který po studiích v Praze působil na Masarykově univerzitě v Brně a později už jako profesor v Bratislavě. Své smýšlení a vystupování zaplatil životem v Mathausenu. Usiloval o vědeckou filosofii (aniž ta sama by musela být exaktní vědou) a oproti již neživotnému a dogmatickému pozitivismu F. Krejčího, omezujícím se hlavně na logiku a noetiku, vyzývá k budování jednotného světového názoru a nové metafyziky (blízké emergentní filosofii), v dialogu s uměním, náboženstvím, filosofií hodnot, ba i s iracionalismem. Odmítá také uznat nepoznatelné a neproniknutelné transcendentno, které by znamenalo rezignaci na možnost vědecky kontrolovatelného poznání; pojem „nepoznatelné“ nahrazuje pojmem „nepoznané“.

Největší z českých filosofů Tomáš Garrigue Masaryk (1850–1937) nepatří do proudu scientistické filosofie, i když byl ovlivněn A. Comtem a D. Humem, na které se často odvolává, stejně jako na pozitivismus a vědu. Masaryk si však byl po celý život vědom jejich mezí, a proto uznával např. i význam náboženství, třebaže byl nekompromisním kritikem všech jeho institucionalizovaných podob. Sám nazýval svou filosofii realismem či konkretismem. A třebaže se v době jeho studií volalo „Zpět ke Kantovi!“, Masaryk si uvědomoval, že Kant (který mimochodem Huma velice oceňoval) nevyřešil Humův problém, a proti jednostranné orientaci na německou spekulativní filosofii přišel s následující výzvou: „... ne ku Kantovi vrátiti se má filosofie, jak vytrubují dnes tak mnozí, ale k Humovi, má-li se vůbec vrátiti ...“ (Masaryk, 1998, s. 29) Masaryk studoval na univerzitě ve Vídni, kde pak také jako soukromý

docent působil, a v Lipsku. Je zajímavou a dosud ne zcela doceněnou skutečností, že když přesídlil do Prahy, aby se na tamní univerzitě stal profesorem filosofie a sociologie, nazval Masaryk svou inaugurační přednášku v roce 1882 „*Počet pravděpodobnosti a Humova skepse*“. O rok později vyšla tiskem. Z jejího obsahu je zřejmé, že Masaryk se s Humovou skepsí neztotožňuje, obrací se proti ní, ale činí tak s plným respektem a v duchu kritické vědy. Na Humovu skepsi a kritiku metafyziky neodpovídá nějakou jinou, novou metafyzikou, ba ani „zdravým rozumem“ či „praktickým vyvrácením“, ale snaží se čelit jí matematicky. To je jeden z příkladů nesporně scientistických momentů v Masarykově filosofii.

Na závěr už jen několik poukazů na vynikající vědecké osobnosti z řad cizinců, jejichž životní a filosofické křižovatky se nacházejí nebo mají vztah k českým zemím.

V moravském městě Příbor se narodil lékař a zakladatel psychoanalýzy Sigmund Freud (1856–1939), který se ke svému původu opakovaně hlásil. Filosofující fyzik Ernst Mach (1838–1916) se narodil v Chrlicích u Brna a v 70.–90. letech působil jako profesor na pražské univerzitě. Stejně tak ve 30. letech 20. století Rudolf Carnap (1891–1970), jeden z hlavních představitelů novopozitivismu a zakladatelů Vídeňského kruhu usilujícího o zvědečtění filosofie na základě logickoempirického programu. Základy slavného Logicko-filosofického traktátu promýšlel Ludwig Wittgenstein (1889–1951) patrně v Olomouci, kde se tehdy během 1. světové války pohyboval. Na gymnázium v Brně studoval známý filosof matematiky Kurt Gödel (1906–1978), jehož mentorem byl Hans Hahn, jeden z představitelů Vídeňského kruhu. Respekt k Masarykovi a jeho demokratickému Československu projevovali Edmund Husserl (1859–1938), rodák z Prostějova, zakladatel fenomenologie, který prohlášoval Masaryka za svého „prvního vychovatele“ a který na sklonku života uvažoval o přesídlení do Československa, dále Bertrand Russell (1872–1970), filosof, logik a matematik, který mimo jiné vehementně odsoudil sovětskou invazi do Československa v srpnu 1968, a také Willard van Orman Quine (1908–2000), snad nejvlivnější logik a filosof USA 20. století, který dokonce Prahu navštívil, a to v letech 1932 a 1933. Masaryka a masarykovské demokracie si hluboce vážil Karl

Raimund Popper (1902–1994), filosof vědy, zakladatel kritického racionalismu, jehož otec pocházel z Prahy a který v roce 1994 převzal na Karlově univerzitě čestný doktorát.

Ve filosofii orientované na vědu se z české strany staly mezinárodně známými například Pražský lingvistický kroužek, u jehož zrodu roku 1926 stál Jan Mukařovský (1891–1975), jeden ze zakladatelů strukturalismu, Pražského lingvistického kroužku, jehož založení podnítil roku 1934 také Jan Patočka (1907–1977), dále pak mezinárodní aktivity Josefa Ludvíka Fischera (1894–1973), Otakara Zicha (1908–1984), Jindřicha Zeleného (1922–1997), Ladislava Tondla (nar. 1924), Pavla Materny (nar. 1930) a dalších osobností, jejichž výčet by byl příliš dlouhý a možná i diskutabilní.

O propagaci české filosofie v zahraničí se velmi zasloužil Josef Zúmr (nar. 1928).

Situaci po velké společenské změně roku 1989 ponechávám k hodnocení budoucím.

Poznámky:

⁽¹⁾ Text představuje jeden z dílčích výstupů projektu *Knihá Korektiv Masarykovy filosofie* řešeného v rámci grantového schématu GA ČR registrační číslo 401/09/0287.

Literatura:

Kol. autorů. *Antologie z dějin českého a slovenského filozofického myšlení (do roku 1848)*. Praha: Svoboda, 1981.

Kol. autorů. *Antologie z dějin českého a slovenského filozofického myšlení (od roku 1848 do roku 1948)*. Praha: Svoboda, 1989.

BEDNÁŘ, M. *České myšlení*. Praha: Filosofía, 1996.

ČAPEK, K. *Hovory s T. G. Masarykem*. Praha: Československý spisovatel, 1990.

DRATVOVÁ, A. *Přehled filosofie*. Praha: Nákladem České grafické unie, 1947.

GABRIEL, J. a kol. *Slovník českých filozofů*. Brno: Masarykova univerzita v Brně, 1998.

HORYNA, B. a kol. *Filozofický slovník*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2002.

MASARYK, T. G. *Přednášky a studie z let 1882–1884*. Praha: Ústav T. G. Masaryka, 1998.

ZÚMR, J. *Máme-li kulturu, je naší vlastní Evropa. Herbartismus a česká filosofie*. Praha: Filosofía, 1998.

Kontakt na autora příspěvku:

doc. PhDr. Zdeněk Novotný, CSc.

Katedra společenských věd

Pedagogická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci

Žižkovo nám. 5

771 40 Olomouc

e-mail: zdenek.novotny@upol.cz